

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มีคำกล่าวที่น่าสนใจจากมุมมองของสังคมวิทยาต่อประเด็นปัญหาทางวิชาการเกี่ยวกับ “ชีวิตประจำวัน” กล่าวคือ ในแง่มุมทางสังคมแล้วนั้น มนุษย์ทุกผู้ล้วนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับประเด็นปัญหานี้ และเนื่องด้วยว่ามนุษย์ย่อมมีอาจปฏิเสธรสถานะการเป็นสัตว์สังคมที่รู้จักคิดด้วยเหตุนี้ ภาระหน้าที่สำคัญหนึ่งก็คือการเรียนรู้และเข้าใจชีวิตประจำวันทางสังคมของตัวมนุษย์เอง¹ สังคมวิทยาทุกแขนงสาขาวิชาจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะเริ่มต้นด้วยการเข้าใจชีวิตประจำวัน มีเป้าหมายมุ่งสู่การเพิ่มความเข้าใจ หรือหากจะกล่าวในทางปฏิบัติมากขึ้นก็คือ เพื่อปรับปรุงวิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ทุกคน คำกล่าวที่น่ารับฟังจากทางสังคมวิทยาซึ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของการศึกษาชีวิตประจำวันก็คือว่า ด้วยเหตุผลพื้นฐานหลาย ๆ ประการแล้ว ไม่เพียงเฉพาะแต่สังคมวิทยาเท่านั้น หากแต่รวมถึงศาสตร์ทุกแขนงที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์ ทั้งจะ โดยฐานะของทฤษฎีหรือศาสตร์ประยุกต์ก็ตามแต่ ล้วนจำเป็นที่จะต้องเริ่มต้นและจบลงที่การเรียนรู้และเข้าใจวิถีชีวิตประจำวัน²

หากจะกล่าวถึงลักษณะในเบื้องต้นของ “ชีวิตประจำวัน” นั้นย่อมเป็นหนึ่งในเดียวกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุกคน มีอาจปฏิเสธรความจริงที่ว่า ถิ่นเวลาทั้งหมดของมนุษย์แต่ละคนคือ ถิ่นเวลาของชีวิตประจำวัน กิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์คือกิจกรรมของชีวิตประจำวัน ทุกการกระทำ รวมถึงการที่มนุษย์จะประสบพบเห็น หรือถูกกระทำจากสิ่งใดก็ตามแต่ สามารถคาดหวังได้ว่าเป็นสิ่งที่จะเกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ในลักษณะที่เวลานี้ ย่อมหมายความว่ามนุษย์ทุกคนต่างก็มีวิถีชีวิตแตกต่างกันไปตามปัจจัยที่จะเข้ามากำหนดการดำเนินชีวิต ซึ่งอาจจะทั้งปัจจัย ณ ตัวคน ๆ นั้นเองว่าเขาคิดหวังจะทำสิ่งใด และปัจจัยภายนอกที่จะเข้ามากำหนดให้เขากระทำสิ่งใดในสถานการณ์นั้น ๆ ภายใต้ความแตกต่างหลากหลายนี้ สามารถที่จะคาดหวังได้ว่าคนในสังคมเดียวกันย่อมจะมีวิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกันมากกว่าคนจากอีกสังคม ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องจากวัฒนธรรม หรือกระบวนการหล่อหลอมโดยสังคมที่มนุษย์ดำเนินชีวิตอยู่

ความแตกต่างหลากหลาย จนดูเหมือนไร้ระบบระเบียบของวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ นั้น หากผู้เฝ้านสังเกตการณ์ทางสังคมได้ถอยออกมามองให้ห่างและช่วงระยะเวลาที่ยาว

¹Jack D. Douglas, “preface,” in *Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*, ed. Jack D. Douglas (Chicago: Aldine, 1970), p. vii.

²Jack D. Douglas, “Understanding Everyday life,” in *Understanding Everyday Life...*, p. 3.

นานขึ้น ก็อาจจะสามารถสังเกตได้ว่าจะมีรูปแบบบางอย่างปรากฏอยู่ในวิถีการดำเนินชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคม เป็นแบบแผนที่แสดงออกมาในรูปของกิจวัตรที่เปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ ขณะเดียวกันก็อาจจะมีหลายแบบแผนดำรงอยู่ในสังคมหนึ่ง ๆ ตามความต่างของสถานะทางสังคมที่ดำรงอยู่เป็นพื้นฐานในทุกสังคม การปรับเปลี่ยนรูปแบบต่างๆ ของชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ของผู้คนต่างสถานะภายในสังคมนี้อีกคือ “ความเคลื่อนไหวทางสังคม” ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญหนึ่งที่ผู้ใฝ่ใจสังเกตการณ์ทางสังคม ไม่อาจละเลย

มนุษย์นั้นสังกัดในสังคมหลายระดับ ตั้งแต่การเป็นมนุษย์ในสังคมโลกซึ่งมีอาจปฏิเสธว่าย่อมมีปฏิสัมพันธ์หรือส่งอิทธิพลถึงกันได้ไม่ว่าในทางใดก็ตามหนึ่ง ลงมาจนถึงการสังกัดในสังคมระดับเล็ก ๆ อย่างครอบครัวหรือกลุ่มสัมพันธ์ย่อย ๆ กระบวนการปะทะสังสรรค์ในกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์เกิดขึ้นทั้งในสังคมที่ตนเองสังกัดอยู่และกับสังคมอื่น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นกระบวนการที่กระทำผ่านการดำเนินวิถีชีวิตประจำวันเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้การพิจารณาชีวิตประจำวันจึงสามารถกระทำได้หลายระดับและหลายแง่มุม ตั้งแต่การมองดูแบบแผนของกิจวัตรซึ่งมักต้องมองผ่านบริบทใหญ่ คุฎิปฏิบัติ (practice) ซึ่งไม่มีใครถูกสังเกตเนื่องจากได้เลือนหายไปด้วยความเคยชิน คุเหตุการณ์พิเศษ ไม่คาดคิดซึ่งเกิดขึ้นในวิถีชีวิตประจำวัน ฯลฯ ตั้งแต่ในระดับของสังคมใหญ่ลงมาจนถึงระดับของปัจเจก ซึ่งในการเลือกกรณีศึกษาที่แตกต่างกันเหล่านี้ย่อมขึ้นอยู่กับโลกทัศน์ส่วนตัวของผู้ศึกษาต่าง ๆ กันไป

ขณะเดียวกัน เมื่อจำเพาะเจาะจงลงมาที่ตัวมนุษย์ จะพบว่ามีความหมายประกอบที่ทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอยู่ได้ อาจจะเป็นปัจจัยทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรม บางคนอาจจะมีชีวิตอยู่ได้ด้วยศรัทธา หลายคนอยู่ได้ด้วยหวัง บางคนด้วยความทะเยอทะยาน ฯลฯ มีอาจปฏิเสธว่าปัจจัยทางนามธรรมในลักษณะนี้ทำให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ได้ แต่ก็มีอาจปฏิเสธได้เช่นกันว่า ปัจจัยเชิงรูปธรรม หรือวัตถุสิ่งของนั้น ทำให้มีชีวิตอยู่ อาจะกล่าวได้ว่า ตลอดประวัติศาสตร์ของมนุษย์นั้น ล้วนเป็นกระบวนการของการต่อสู้ตอบโต้กับธรรมชาติเพื่อมีชีวิตอยู่ โดยมนุษย์อาศัย “ปัจจัยสี่” เป็นเครื่องมือปกป้องตัวเอง จากนั้นในระดับต่อมาที่พัฒนาวัตถุสิ่งของเหล่านั้นขึ้นเพื่อความสะดวกสบาย กระบวนการต่อจากนั้นก็คือทำให้กลายเป็นรูปลักษณะหนึ่งของการจำแนก หรือความแตกต่าง เหลื่อมล้ำภายในสังคมมนุษย์เอง หรืออื่น ๆ มิผิดความจริงเท่าใดนักหากจะสรุปว่า ประวัติศาสตร์ของมนุษย์เป็นหนึ่งเดียวกับประวัติศาสตร์ของสรรพสิ่ง ซึ่งทั้งถูกมนุษย์สร้าง พัฒนา และประคับประคองมนุษย์ไปด้วยพร้อม ๆ กัน สรรพสิ่งหรือโลกทางวัตถุนี้ก็ย่อมหมายถึงการเป็นหนึ่งเดียวกับชีวิตประจำวัน

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวัตถุสิ่งของ นับตั้งแต่กระบวนการรังสรรค์โลกทางวัตถุ การแสวงหาน้ำมา การใช้ การให้ความหมายและคุณค่า ล้วนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์และอาจแสดงให้เห็นกิจกรรมอันหลากหลายของมนุษย์ อาทิ ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ แง่มุมทางด้านเศรษฐกิจ กิจกรรมและความเคลื่อนไหวทางสังคม การปะทะ

สังสรรค์ระหว่างสังคม รวมถึงความคิดและภูมิปัญญา ด้วยเหตุนี้ ประวัติศาสตร์นั้น นอกเหนือจากเพื่อรับรู้/เข้าใจว่ามนุษย์คิดและกระทำสิ่งใดแล้ว ก็ควรจะรับรู้/เข้าใจว่ามนุษย์ดำเนินชีวิตประจำวัน อันสัมพันธ์กับโลกทางวัตถุอย่างไร จึงจะทำให้อดีตของมนุษย์แจ่มชัดแจ่มมากขึ้น และถึงที่สุดแล้วการเข้าใจสิ่งเหล่านั้น ก็อาจจะนำไปสู่การพินิจพิจารณาว่าโลกของวัตถุสิ่งของนั้น แท้ที่จริงแล้วมีความหมายใดกับมนุษย์ และตราบเท่าที่การดำเนินชีวิตของมนุษย์มีอาจปฏิเสธความสำคัญของสิ่งเหล่านั้น มนุษย์ควรดำเนินชีวิตอันสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นในลักษณะใด

ประวัติศาสตร์ของวัตถุสิ่งของนั้นดำเนินเคียงคู่มากับประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ วิถีชีวิตประจำวันอันสัมพันธ์อยู่กับโลกทางวัตถุก็มีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานเช่นเดียวกัน

เมื่อพิจารณาจากคุณลักษณะหนึ่งของกระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะพบว่า การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มักจะเกิดขึ้นยามเกิดการปะทะสังสรรค์ระหว่างสังคม ทั้งนี้เนื่องจากสังคมที่ค่อนข้างปลอดภัยจากการติดต่อกับสังคมอื่น โจทย์ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมใด ๆ มักจะเกิดขึ้นอย่างจำกัด การสร้างสรรค์วัตถุสิ่งของใหม่ ๆ ในวิถีชีวิตประจำวันดำเนินไปอย่างเชื่องช้าเนื่องจาก โจทย์หลักมักจะจำกัดอยู่เฉพาะการมุ่งได้ตอบการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติและที่เกิดขึ้นภายในสังคมนั้น ๆ เอง

ในกรณีของสังคมสยามก่อนการเปิดประเทศภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2398 จะพบว่า การเปลี่ยนแปลงในสังคมโดยส่วนใหญ่แล้วจะเกิดขึ้นในทางการเมือง และนโยบายระหว่างประเทศ เนื่องจาก 2 ส่วนนี้ล้วนใกล้ชิดกับเงื่อนไขใหม่ ๆ ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง แต่ในส่วนของ การดำเนินวิถีชีวิตประจำวัน และการเสริมสร้างโลกทางวัตถุของสังคมสยามนั้น จะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยที่จะมากระทบต่อแง่มุมต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต ให้ชาวสยามปรับเปลี่ยนในเรื่องอาหารการกิน ที่อยู่อาศัย การคมนาคมสัญจร การแต่งกาย การพักผ่อนหย่อนใจ ฯลฯ นั้นยังมีความจำกัด อาทิเช่น ยังไม่มีอาหารใหม่ ๆ ให้เปลี่ยน การบริโภค ไม่มีลักษณะการทำอาชีพการงานแบบใหม่ที่กำหนดการใช้เวลาในแต่ละวัน ไม่มีลักษณะการคมนาคมใหม่ ๆ ให้ใช้เดินทาง เป็นต้น ขณะเดียวกันในส่วนของ การรังสรรค์โลกทางวัตถุในชีวิตประจำวันก็มีเงื่อนไขโดยส่วนใหญ่เพื่อได้ตอบกับธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้ เมื่อธรรมชาติมักไม่ใคร่แปรเปลี่ยน จึงทำให้ความเปลี่ยนแปลงในกรณีนี้เกิดขึ้นน้อยเช่นกัน แต่ท้ายที่สุดแล้ว สิ่งที่ดำเนินอยู่ในลักษณะเช่นนี้จะเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่เมื่อมีเงื่อนไขใหม่ ๆ เข้ามา อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปะทะสังสรรค์กับสังคมอื่นซึ่งมีรูปแบบวิถีชีวิตประจำวัน และความสัมพันธ์กับโลกทางวัตถุของตนแตกต่างออกไปอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งในที่นี้ก็คือหลังการปะทะสังสรรค์กับคนจากโลกตะวันตกที่เพิ่มมากขึ้น เมื่อสยามเปิดประเทศครั้งสำคัญในคราทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398

ภายใต้กระบวนการการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่นี้ อาณาบริเวณในเขตกรุงเทพฯ จะเป็นพื้นที่ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นก่อนส่วนอื่น ๆ ในอาณาจักรสยาม เนื่องจากกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของกิจกรรมสำคัญต่าง ๆ โดยเฉพาะกิจกรรมทางการเมือง และการเศรษฐกิจ เป็นต้นพำนัก

อาศัยหลักของชาวต่างชาติ เป็นแหล่งอพยพเข้าที่สำคัญของชาวจีน เป็นต้น ซึ่งทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิถีชีวิตประจำวัน

สนธิสัญญาเบาริ่งทำให้ชาวสยาม โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ ได้เข้าไปใกล้ชิดกับระบบเศรษฐกิจโลก และการแสดงออกในหลายลักษณะของวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งไม่ค่อยคุ้นเคยแต่ได้ทะลักเข้ามาอย่างรวดเร็ว ปัจจัยภายนอกหลาย ๆ ประการ (อาทิ ระบบเศรษฐกิจโลก ชาวตะวันตก คนจีนอพยพ) และการปรับตัวภายใต้โจทย์นำความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ของชาวสยามเอง (อาทิ การผ่อนคลายความเข้มงวดของระบบไพร่ การสร้างถนน การประกอบอาชีพใหม่ ๆ) ได้ทำให้รูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของชาวสยามอันสัมพันธ์อยู่กับโลกทางวัตถุเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างชัดเจน

เหล่านี้เป็น สมมติฐานเบื้องต้นต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตประจำวันชาวสยามในกรุงเทพฯ ที่ติดตามจากการพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงในกรอบโครงใหญ่ทางประวัติศาสตร์ซึ่งผ่านการอภิปรายโดยนักประวัติศาสตร์จำนวนมาก อย่างไรก็ตาม กรอบโครงคำอธิบายใหญ่ในทางประวัติศาสตร์อาจจะเป็นตัวการสำคัญหนึ่งในการบดบังสิ่งที่ดำรงอยู่ได้เช่นกัน โดยเฉพาะความเคลื่อนไหวที่ดำเนินอยู่ในระดับบุคคล หรือกลุ่มเล็ก ๆ ทางสังคม การค้นคว้าสืบสวนลงไปที่วิธีการดำเนินชีวิตของคนตัวเล็ก ๆ ในสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว อาจจะทำให้เห็นความเคลื่อนไหวบางประการที่ถูกละเลยโดยตลอด และอาจจะทบทวน ตั้งคำถามถึงประเด็นคำอธิบายทางประวัติศาสตร์ของช่วงเวลาดังกล่าว อาทิ กระบวนการเปลี่ยนแปลงสู่ความทันสมัย ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมยามปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมภายนอกที่ทะลักเข้ามา ประเด็นเหล่านี้รวมถึงการพิจารณาความเคลื่อนไหวในสังคมสยามเอง สามารถจะถูกเปิดเผยออกมาได้ผ่านการสำรวจพิจารณาถึงวิถีชีวิตของผู้คนซึ่งดำเนินอยู่และเปลี่ยนแปลงไปภายใต้กระบวนการการเกิดเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ซึ่งเริ่มปรากฏชัดเจนในช่วงเวลาดังกล่าว

สำหรับประเด็นปัญหาทางวิชาการแล้ว การศึกษาวิจัยในที่นี้ มุ่งที่จะฉายภาพความเคลื่อนไหวในการดำเนินชีวิตของบุคคลธรรมดาในประวัติศาสตร์ ในด้านหนึ่งเพื่อนำบุคคลเหล่านี้ให้ปรากฏในหน้าประวัติศาสตร์ไทย ด้วยตระหนักว่าประวัติศาสตร์นั้นเป็นพลวัตที่ถูกรังสรรค์โดยคนธรรมดาที่ดูเหมือนจะไม่มีบทบาทใด ๆ ด้วยเช่นกัน สำหรับอีกด้านหนึ่งเพื่อทำความเข้าใจลึกซึ้งขึ้นต่อประเด็นปัญหากรอบโครงใหญ่ทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม

จากวัตถุประสงค์ดังกล่าว การศึกษาวิจัยในที่นี้จึงมีค่าสำคัญสำหรับการสืบค้นทางประวัติศาสตร์ ประกอบด้วย

1. วิถีชีวิตประจำวัน
2. โลกทางวัตถุ
3. เมืองและวิถีชีวิตเมือง
4. ความเคลื่อนไหวและการปะทะสังสรรค์ในสังคม

ในการเชื่อมโยงประเด็นเหล่านี้สู่การสร้างภาพประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยได้แบ่งประเด็น
พิจารณาในสามส่วนสำคัญ คือ

หนึ่ง: *วิถีชีวิตกับ โครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ* ซึ่งเป็นบริบททางกายภาพที่
สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนในเมือง โดยจะมุ่งพิจารณาในประเด็นว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงทางโครง
สร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ในลักษณะของการเปลี่ยนจาก “สังคมน้ำ” สู่ “สังคมบก” ซึ่ง
จะเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อมีการตัดถนนอย่างขนานใหญ่ นับแต่ตอนกลางรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ความเปลี่ยนแปลงด้านวิถีชีวิตในประเด็นนี้ยังเด่นชัดเมื่อ
พิจารณาการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชน ในเขตเมือง ขณะเดียวกันการพิจารณาในส่วนของการ
คมนาคมสัญจร และการพัฒนากิจการสาธารณูปโภคในเมือง ยังจะทำให้เห็นวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง
ควบคู่ไปกับเห็นปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ในแง่มุมของการส่งต่อและเลียนแบบบรรณนิยม รวมถึง
สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของคนในเมืองกรุงเทพฯ

สอง: *วิถีชีวิตประจำวัน: อาชีพ การงาน และการผลิต* อันว่าด้วยประเด็นทางด้าน อาชีพการ
งานของผู้คนเมื่อล่วงเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ที่พ้นระบอบศักดินาในระบบไพร่ซึ่งผ่อนคลายลงอย่างต่อเนื่อง
นั้น ใกล้เคียงที่สุดลง พร้อมกับที่มีการขยายตัวของระบบการศึกษาสมัยใหม่ อันเป็นช่องทางให้ผู้คน
สามารถก้าวไปสู่สถานะทางสังคมและเศรษฐกิจ รวมถึงอาชีพที่หลากหลาย การพิจารณาใน
ประเด็นนี้สามารถนำไปสู่ภาพของการใช้ชีวิตในแต่ละวันของคนว่าดำเนินไปเยี่ยงใด ด้วยการทำงาน
ในลักษณะใด ขณะเดียวกันบางอาชีพที่สำคัญคือ พ่อค้าและนักธุรกิจรุ่นใหม่ซึ่งได้เริ่มก้าวไปสู่การ
ลงทุนทางธุรกิจที่หลากหลายในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ก็มีผลสำคัญอย่างยิ่งในความเปลี่ยน
แปลงของวิถีชีวิตของชาวเมืองโดยรวม โดยเฉพาะในแง่มุมของการสร้างธุรกิจอันหลากหลาย ทั้ง
ในด้านการค้า บริการ และความบันเทิง

สาม: *วิถีชีวิตประจำวันแห่งการบริโภค* อันจะกล่าวถึงวิถีชีวิตของชาวเมืองที่สัมพันธ์กับ
การบริโภควัตถุสิ่งของ และการใช้เวลาว่างซึ่งเป็นส่วนสำคัญในชีวิตประจำวันของผู้คนในเมือง
การพิจารณาในประเด็นนี้จะทำให้เห็นพลวัตและปฏิสัมพันธ์ทางสังคม นับตั้งแต่การส่งผ่านและ
เลียนแบบบรรณนิยมจากชนชั้นสูงมาสู่กลุ่มคนในระดับต่ำลงมา จนถึงช่วงเวลาที่วิถีการบริโภคและ
การใช้เวลาว่างของชาวเมืองรุ่นใหม่เริ่มมีลักษณะเฉพาะของตัวเอง โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลพระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันอันสัมพันธ์กับโลกทางวัตถุ
ในลักษณะต่าง ๆ ของคนกรุงเทพฯ โดยเฉพาะในกลุ่มคน “สามัญชน” และชาวเมืองรุ่นใหม่ ในช่วง
ปี พ.ศ. 2426-2475

2. เพื่อศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพฯ ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

3. เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพฯ กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองของสังคมไทย

3. กรอบความคิดและสมมุติฐาน

การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมมิใช่สิ่งใหม่อีกต่อไปแล้วในอาณาบริเวณของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย แต่สิ่งที่ยังคงขาดแคลนอยู่ในองค์ความรู้ประวัติศาสตร์สังคมไทยก็คือภาพของวิถีการดำเนินชีวิตประจำวันของผู้คนในอดีต รวมถึงการอธิบายเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของกรอบโครงใหญ่ทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง ภูมิปัญญา การหวนกลับไปพิจารณาถึงประวัติศาสตร์ของมนุษย์ในแง่มุมของการใช้ชีวิตสัมพันธ์กับโลกของวัตถุสิ่งของ นอกจากจะเป็นการเพิ่มองค์ความรู้เกี่ยวกับอดีตแล้ว ยังสามารถเป็นตัวอย่างให้พินิจพิเคราะห์ถึงอดีตของวิธีการจัดการกับสิ่งนอกกาย รวมถึงอิทธิพลของสิ่งเหล่านั้นต่อตัวมนุษย์และสังคม ซึ่งอาจจะยังประโยชน์ในการคิดแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการจัดการกับการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน

ในการศึกษาวิถีชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426–2475 นี้ผู้วิจัยมีกรอบการศึกษาและสมมุติฐานดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ทำให้รูปลักษณะสังคมเปลี่ยนจาก “สังคมน้ำ” มาสู่ “สังคมบก” การเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันเริ่มจากกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ที่รับรูปแบบชีวิตประจำวันของตะวันตกเข้ามาในลักษณะที่เป็นสิ่งฟุ่มเฟือย เพื่อผลในการสร้างสถานภาพทางสังคม และรูปแบบดังกล่าวจะถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตไทย

2. การขยายตัวของเศรษฐกิจภายในที่อิงอยู่กับเศรษฐกิจโลก ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันที่กระจายลงมาสู่ “สามัญชน” ทั้งข้าราชการระดับกลางและล่าง พ่อค้า และกลุ่มอาชีพอื่น ๆ จนก่อให้เกิดการพัฒนา รูปแบบ “ชีวิตเมือง” ซึ่งเกิดขึ้นชัดเจนในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 และคนกลุ่มนี้จะมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองของสยามในเวลาต่อมา

4. ขอบเขตของการวิจัย

1. ศึกษา รูปแบบวิถีชีวิตประจำวัน โดยทั่วไปของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคมสยาม บริเวณเขตพื้นที่กรุงเทพฯ ในช่วงปี พ.ศ. 2426-2475 โดยมีการจัดกลุ่มรูปแบบการใช้ชีวิตประจำวันตามที่เอกสารทางประวัติศาสตร์ได้แสดงให้เห็น

2. ระยะเวลาที่ใช้ศึกษา เริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426 ซึ่งเป็นปีที่มีสำรวจขึ้นบัญชีบ้านเลขที่ โดยกรมไปรษณีย์และโทรเลข และมีการพิมพ์เผยแพร่เป็นเอกสารชุด *สารบัญชึสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร* จำนวนสี่เล่ม ความสำคัญของเอกสารชุดนี้อยู่ตรงที่ว่า ท่ามกลางเอกสารประวัติศาสตร์ร่วมสมัยนั้นจำนวนมากแต่มีข้อเท็จจริงเกี่ยวกับวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนอยู่อย่างกระจัดกระจาย เอกสารชุดนี้มีความโดดเด่นในข้อเท็จจริงและทรงคุณค่ายิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคม โดยเฉพาะที่ได้สะท้อนให้เห็นภาพของกิจกรรมประจำวัน ประเด็นปัญหาความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนนั้นยากยิ่งที่จะหาจุดกำหนดตายตัวอย่างปรากฏการณ์อื่น ๆ ทั่วไป การที่หนังสือชุดนี้ได้ให้ข้อมูลที่เด่นชัดทั้งในด้าน “ปริมาณ” และ “คุณภาพ” จึงอาจสามารถยึดถือเป็นจุดเวลาสำคัญหนึ่งได้เช่นกัน

ในส่วนของระยะเวลาสิ้นสุดของงานวิจัยชิ้นนี้ กำหนดถึงปี พ.ศ. 2475 โดยพิจารณาในแง่มุมที่สัมพันธ์กันอยู่ระหว่างปัญหาวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากปี พ.ศ. 2473 และกรณีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งในกรณีหลังนี้อาจถือได้ว่าเป็นความเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองครั้งสำคัญของคนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีความเป็นกลุ่มเป็นก้อนของการมีวิถีชีวิตแบบ “เมือง” อันเพิ่งเกิดขึ้นประมาณช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1

5. ทบทวนวรรณกรรม

แม้ว่าการค้นคว้าวิจัยทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของชาวสยามนั้น จะยังขาดแคลน แต่การเขียนถึงเรื่องราวเหล่านี้หาได้มีจำนวนน้อยไม่ หากเพียงแต่ว่าผลงานเหล่านั้นมักจะถูกเรียกขานด้วยสำเนียงพิเศษว่า “ไม่เป็นประวัติศาสตร์” เนื่องจากว่าไม่มีการใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์เท่าใดนักในการพูดถึงเขียนถึงอดีตนั้น ๆ งานเขียนดังกล่าวนี้โดยส่วนใหญ่แล้วจะมีลักษณะเป็นงานประเภทที่เรียกว่า “สารคดี” หรือ “เกร็ดอดีต” แม้ว่าคำกล่าวอ้างเกี่ยวกับความชอบธรรมในการแสวงหาความจริงทางประวัติศาสตร์นั้นอาจจะต้องถกเถียงกันต่อไป แต่จุดด้อยหนึ่งของงานเขียนเหล่านี้ที่มองเห็นได้ชัดเจนในสายตาของ “ประวัติศาสตร์” ก็คือยังขาดแคลนการเชื่อมโยงข้อเท็จจริงต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องราวชีวิตประจำวันของชาวสยามในอดีตให้เป็นองค์ความรู้ที่สามารถอธิบายให้เห็นนัยยะสำคัญทั้งในความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลง รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างนัยยะเหล่านั้นกับบริบททางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงจำนวนการตีพิมพ์ผลงานเหล่านี้สู่สังคมไทย ก็จะพบว่ามิเป็นจำนวนไม่น้อย คุณลักษณะบางประเภทของงานเขียนเหล่านี้จึงอาจสามารถบอกเล่าถึงความคิดและอารมณ์บางอย่างของสังคมไทย โดยเฉพาะนับตั้งแต่ประมาณช่วงปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ซึ่งผลงานประเภทนี้เริ่มมีการเผยแพร่กระจายอย่างแพร่หลาย

นักเขียนที่เขียนงานเกี่ยวกับเรื่องราวชีวิตประจำวันของคนในอดีตในลักษณะนี้อย่างต่อเนื่องคือ ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์ ส. พลายน้อย เทพชู ทับทอง เอนก นาวิกมูล ฯลฯ น่าสังเกตว่าเนื้อหาโดยส่วนใหญ่ที่ผ่านการเขียนถึงของนักเขียนเหล่านี้ จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม จะเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องอยู่กับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่มุมหนึ่ง อาจจะเป็นไปได้ว่าเนื่องจากรัชสมัยนี้เป็นอดีตซึ่งเก่าแก่ที่สุดของไทยที่เริ่มมีเอกสารทางประวัติศาสตร์ให้ค้นคว้าเป็นจำนวนมาก เนื่องจากความจริงจึงในการจัดเก็บในสมัยนั้น แต่ขณะเดียวกันก็ดูเหมือนว่านั่นจะเป็นยุคสมัยที่สังคมไทยหวงหา เป็นช่วงเวลาที่ยิบพร้อมทั้งในด้านของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ และสังคมที่สงบ ปราศจากการแก่งแย่งวุ่นวาย

ในที่นี้จะยกตัวอย่างถึงงานเขียนบางเล่มซึ่งมีเนื้อหาพูดถึงชีวิตประจำวันของผู้คนในสยาม และอยู่ในช่วงระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2426-2475 รวมถึงคุณลักษณะบางประการของงานเหล่านี้

งานเขียนของชาลี เอี่ยมกระสินธุ์ เรื่อง *สยามแห่งความหลัง*³ ผู้เขียน ได้กล่าวในคำนำอย่างชัดเจนว่า “เป็นหนังสือสารคดี... ที่ข้าพเจ้าได้ค้นคว้าเรียบเรียง”⁴ ซึ่งคำกล่าวนี้ดูเหมือนจะเป็นข้อยอมรับที่ไม่ต่างไปจากนักเขียนคนอื่น ๆ ในกลุ่มนี้ ที่ไม่ได้อ้างตัวเองว่ากำลังเขียนงานทางประวัติศาสตร์อยู่ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาเหตุการณ์โดยส่วนใหญ่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะการเป็นงานประเภทรวบรวมเกร็ดอดีตนั้นเห็นได้ชัดเจนจากเนื้อหา “จากบัลลูนถึงเรือบิน”⁵ ซึ่งว่าด้วยวิวัฒนาการใหม่ ๆ ของนวัตกรรมทางอากาศ โดยไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับประเทศไทยอยู่เลย เนื้อหานี้ถูกใส่เข้ามาเพียงเพื่อให้เป็นเกร็ดอดีตต่อเนื่องจากเรื่อง “เมื่อบัลลูนฝรั่งตกในวังหลวง”⁶ มีเนื้อหาบางส่วนเกี่ยวกับ “สิ่งใหม่” ในกระบวนการรับโลกทางวัตถุเข้ามาในสังคมไทย ภาพประกอบจำนวนมากล้วนเป็นภาพหายาก ในส่วนของลักษณะการเขียน จะเป็นการบรรยายอย่างละเอียด จนบางครั้งให้ผู้อ่านรู้สึกเหมือนกำลังอ่านนวนิยาย ผู้เขียนบรรยายแม้กระทั่งอากัปกริยา และคำพูดของผู้คนที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์ที่กำลังเขียนถึง ขณะที่ไม่มีกรอ้างอิงข้อมูลการค้นคว้าอย่างชัดเจน อาจจะทำให้บางสิ่งสำหรับข้อมูลที่นำมาจากงานเขียนรู้จักกันดี อาทิ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5

งานของ ส. พลายน้อย เรื่อง *ชีวิตตามคลอง*⁷ เป็นงานเขียนที่กล่าวถึงการใช้ชีวิตที่ผูกพันอยู่กับแม่น้ำลำคลองของผู้คนในอดีต มีเนื้อหาที่ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองหลวง โดยเฉพาะการกำเนิดคลองสายสำคัญ ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ผู้เขียนค้นคว้าเรียบเรียง

³ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *สยามแห่งความหลัง*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ แกรมมี่, 2540).

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

⁵“จากบัลลูนถึงเรือบิน,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 97-110.

⁶ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, “เมื่อบัลลูนฝรั่งตกในวังหลวง,” ใน *สยามแห่งความหลัง*, หน้า 89-96.

⁷ส. พลายน้อย (นามแฝง), *ชีวิตตามคลอง*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ แกรมมี่, 2539).

อย่างละเอียด อาทิในประเด็นวัตถุดิบและลักษณะของแพ เรือนแพในสมัยก่อน มีการอ้างอิงเอกสารทางประวัติศาสตร์บางชิ้น เช่น จากจดหมายเหตุ นิราศ กฎหมาย โดยในส่วนของเนื้อหาจะเป็นการผสมผสานกันระหว่างข้อมูลจากการค้นคว้าและการบอกเล่าถึงประสบการณ์ตรงของผู้เขียนเอง เช่น ในบท “ชีวิตไทยในคลอง”⁸ ผู้อ่านสามารถรู้สึกได้ถึงความปรารถนาของผู้เขียนที่ต้องการจะชี้ให้เห็นความแตกต่างกันระหว่างสังคมเก่ากับปัจจุบันจากหนังสือเล่มนี้

ขณะที่อารมณ์การหวนหาสังคมเก่าซึ่งเป็นคุณลักษณะสำคัญหนึ่งในงานเขียนกลุ่มนี้ปรากฏชัดเจนในงานเขียนของเทพชู ทับทอง ชุด *เล่าเรื่องไทย ๆ*⁹ ซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมเกร็ดอดีตในช่วงรัชกาลที่ 4 – 7 มีความหลากหลายในเนื้อหาเท่าที่ผู้เขียนจะค้นคว้าพบเรื่องใด และนำมาบอกเล่าสู่ผู้อ่าน ความหลากหลายนี้ครอบคลุมประเด็นชีวิตทางสังคม เศรษฐกิจ และโลกทางวัตถุไว้ไม่น้อย อาทิ ในบท “ภาพยนตร์สมัยแรกมิ” “คำครองชีพสมัยคุณปู่” “แม่บ้านสมัยก่อน” “อาหารชาววัง” “เหล่าฝรั่ง” เกี่ยวกับสะพานในกรุงเทพฯ ห้างร้านและตลาด เป็นต้น ความมุ่งหวังที่จะเปรียบเทียบระหว่างอดีตกับปัจจุบันด้วยน้ำเสียงแห่งการหวนหาสังคมอดีตนั้น สามารถพบเห็นได้ในหลาย ๆ บทความตลอดเล่ม ตัวอย่างเช่นคำกล่าวของผู้เขียนที่ว่า “อนึ่งน้ำในคลองสมัยก่อนก็สะอาดกว่าสมัยนี้มาก คือใสบนน้ำในคลองชนบท สามารถใช้เป็นน้ำอาบ น้ำล้าง และซักเสื้อผ้าได้อย่างสบาย บางครั้งชาวบ้านก็ต้มมาดื่มกินเสียด้วยน้ำ... แต่ปัจจุบันน้ำในคลองดังกล่าวเป็นน้ำโสโครก... บริเวณดังกล่าวเต็มไปด้วยมลภาวะ... ประชาชนที่อยู่ในบริเวณนี้จึงมีชีวิตอยู่แบบตายผ่อนส่ง เช่นเดียวกับย่านชุมชนแออัดทั่ว ๆ ไปในกรุงเทพฯขณะนี้”¹⁰

งานเขียนอีกชิ้นหนึ่งของเทพชู ทับทอง ที่แสดงให้เห็นคุณลักษณะเฉพาะบางประการของงานเขียนเหล่านี้ คือเรื่อง *กรุงเทพฯ สมัยคุณปู่*¹¹ ซึ่งเป็นหนังสือที่อุดมไปด้วยภาพถ่ายเก่าหายาก โดยมีการค้นคว้าเรียบเรียงเรื่องราวอธิบายประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับภาพเหล่านั้น เนื้อหาทั้งในภาพและการเรียบเรียงครอบคลุมประเด็นชีวิตประจำวันหลากหลาย ตั้งแต่สภาพแวดล้อมทั่วไปของกรุงเทพฯ เสื้อผ้า-เครื่องแต่งกาย-การตกแต่งเรือนร่างของผู้คน ชุมชนบางชุมชน นวัตกรรมและ “สิ่งใหม่” ที่เข้ามาในสังคมไทย (อาทิ รถยนต์ รถจักรยาน รถราง) เป็นต้น สิ่งที่หนังสือเล่มนี้ตอบสนองผู้อ่านอย่างได้ผลก็คือการนำภาพ (และอธิบายประกอบ) ที่คนปัจจุบัน ไม่คิดว่าจะได้เห็นอีกแล้ว ให้รู้สึกตื่นตาตื่นใจกับสิ่งที่เคยอยู่ในอดีต เช่น แปลกใจกับภาพของชุมชนท่าเตียนในอดีต ภาพสักกั๊พระยาศรีถนนวนเจริณกรุงซึ่งมีแต่รถลาก ภาพผู้ตีสยามกับรถยนต์โบราณ เป็นต้น

⁸ “ชีวิตไทยในคลอง,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-63.

⁹ เทพชู ทับทอง, *เล่าเรื่องไทย ๆ เล่ม 1* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สองเรา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์); และ *เล่าเรื่องไทย ๆ เล่ม 2* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สองเรา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์).

¹⁰ เทพชู ทับทอง, “ภูมิศาสตร์สะพานควาย,” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-64.

¹¹ เทพชู ทับทอง, *กรุงเทพฯ สมัยคุณปู่* (กรุงเทพฯ: สหมิตรอุตสาหกรรมการพิมพ์, ไม่ปรากฏปีพิมพ์).

งานเขียนที่ยกตัวอย่างมานี้ได้สะท้อนคุณลักษณะเฉพาะสำคัญของงานเขียนในกลุ่มที่เรียกกันว่างานสารคดี แนวนิยม หรือเกร็ดอดีต กล่าวโดยสรุปแล้วงานเขียนในกลุ่มนี้เป็นผลผลิตของอารมณ์ร่วมของสังคมไทย ทั้งที่ปรากฏอยู่ในตัวผู้เขียนและผู้อ่าน ซึ่งรู้สึกไม่พอใจกับสภาพสังคมปัจจุบัน อดีตสยามที่ประกอบไปด้วยพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่และสังคมที่สงบจึงถูกดึงขึ้นมาเพื่อเยียวความรู้สึกในปัจจุบัน อดีตเหล่านี้มักถูกนำเสนอในแง่มุมที่สวยงาม ขณะที่อดีตอันไม่พึงประสงค์ที่เกิดขึ้นในสังคมจะถูกเสนอในแง่มุมขบขัน ขณะเดียวกันงานเหล่านี้ก็ถูกผลิตขึ้นมาด้วยคุณค่าในลักษณะของความน่าตื่นตาตื่นใจ ให้อ่านแล้วรู้สึกแปลกประหลาด และไม่น่าจะมีอยู่จริงเมื่อเปรียบเทียบกับสังคมปัจจุบัน

ตัวอย่างงานเขียนชิ้นอื่น ๆ ในลักษณะดังกล่าวนี้มีอาทิเช่น เรื่อง *เกิดในเรือ, กระจานนิยาย* ของ ส. พลายน้อย¹² เรื่อง *รอยอดีต, แผลหลังบางกอก, สยามยุคทอง และกรุงเทพฯเมื่อก่อน* ของชาลี เอี่ยมกระสินธุ์¹³ เรื่อง *สยามเมื่อวันวาน, ภาพถ่ายประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ย้อนยุค* ของเทพชู ทับทอง¹⁴ เรื่อง *ถนนเก่าในเมืองกรุง*¹⁵ ของทวี วัฒนงาม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ยังมีงานเขียนประเภทเกร็ดอดีตที่มีลักษณะค่อนข้างจะแตกต่างออกไปอยู่บ้าง งานดังกล่าวนี้โดยส่วนใหญ่แล้วเขียนขึ้นโดยเอนก นาวิกมูล ซึ่งเป็นบุคคลหนึ่งที่มีความโดดเด่นเป็นอันมากในการเขียนหนังสือในลักษณะ “เกร็ดอดีต” สิ่งที่ค่อนข้างจะมีความแตกต่างกับงานเขียนที่ได้กล่าวผ่านไปแล้วก็คือว่าเอนก มีความเคร่งครัดในการค้นคว้าหาหลักฐานมาอ้างอิงประเด็นต่าง ๆ ที่กำลังเสนอ พร้อมกันนั้นก็นำหลักฐานนั้น ๆ มาแสดงพร้อมกันไปด้วย ด้วยเหตุนี้ลักษณะเฉพาะสำคัญของงานค้นคว้าของเอนก ก็คือมีท่วงทำนองของการสืบค้นเพื่อเสนอเกร็ดอดีตในเชิงเพื่อประดับความรู้ มากกว่าที่จะมีน้ำเสียงของการโหยหาอดีตที่ดงาม หรือการพยายามชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลง หรือเปรียบเทียบกับปัจจุบัน

¹²ส. พลายน้อย, *เกิดในเรือ*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2542); ส. พลายน้อย, *กระจานนิยาย* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2541).

¹³ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *รอยอดีต* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, ไม่ปรากฏปีพิมพ์); ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *แผลหลังบางกอก* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2520); ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *สยามยุคทอง* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, 2521); ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *กรุงเทพฯ เมื่อก่อน* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, ไม่ปรากฏปีพิมพ์).

¹⁴เทพชู ทับทอง, *สยามเมื่อวันวาน* (กรุงเทพฯ: สหมิตรอุตสาหกรรมการพิมพ์, ไม่ปรากฏปีพิมพ์); เทพชู ทับทอง, *ภาพถ่ายประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ย้อนยุค* (กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์, ไม่ปรากฏปีพิมพ์).

¹⁵ทวี วัฒนงาม, *ถนนเก่าในเมืองกรุง* (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ แกรมมี่, 2540).

งานที่ว่าด้วยหลักฐานในลักษณะที่กล่าวและมีบางแง่มุมเกี่ยวข้องกับเรื่องราวชีวิตประจำวันของคนในสังคมไทยที่น่าสนใจของเอนกคืองานในชุด *แรกมีในสยาม*¹⁶ (เล่ม 1-4) ซึ่งเป็นงานรวมบทความเกร็ดอดีต โดยเฉพาะในประเด็นการรับเอา “สิ่งใหม่” เข้ามาในสังคมไทย ตัวอย่าง “สิ่งใหม่” จากการค้นคว้าของเอนก อาทิ แฟนซี โครเกต์ เทนนิส ลอตเตอรี่ เครื่องไถจักร เครื่องตัดหญ้า โทรศัพท์ จักรยาน ร้านตัดผม ร้านซักเสื้อ รถมอเตอร์ไซค์ ลิฟท์ ส้วมสาธารณะ มหรสพแบบเก็บเงิน ค่าผ่านประตู โทรเลขสายติดต่อกับต่างประเทศ เป็นต้น งานชิ้นอื่นของเขาที่น่าสนใจก็คือ *ตำนานห้างร้านสยาม*¹⁷ และ *ราษฎรบันเทิง*¹⁸ งานทั้ง 2 ชิ้นนี้ซึ่งว่าด้วยธุรกิจห้างร้านสยาม และการพักผ่อนหย่อนใจของคนสยามในอดีต มีการค้นคว้าข้อมูลมาเป็นอย่างดี มีความน่าเชื่อถือ ซึ่งนี่ก็เป็นลักษณะเด่นของงานค้นคว้าของเอนก ที่ยังคุณูปการให้แก่ผู้ที่สนใจค้นคว้าเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย

6. สารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร จ.ศ. 1245 (พ.ศ. 2426)

ปี พ.ศ. 2426 หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่งได้กล่าวถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม และสังคมสยาม พระราชดำริซึ่งกล่าวถึงการกำเนิดขึ้นของกิจการไปรษณีย์โทรเลข และเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดสำคัญชุดหนึ่ง ว่าสยามในช่วงเวลานั้น

มีความเจริญรุ่งเรืองด้วยการค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แลราษฎรถูกค้าวานิชชาวต่างประเทศก็ได้ไปมาค้าขายเจริญติดต่อขึ้นทุกวัน แต่เดิมได้ทรงพระราชดำริไว้ว่า ธรรมดาถ้าการค้าขายเจริญขึ้นในประเทศใดแล้ว ประเทศนั้นย่อมจัดการตั้งไปรษณีย์แลโทรเลข เพื่อเป็นการบำรุงรักษา ช่วยอุดหนุนทางซึ่งเป็นการติดต่อ ชักจูงให้สินค้าแลการค้าขายไปมาได้โดยสะดวก เปนทางเจริญขึ้นแก่บ้านเมืองนั้น ๆ... จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้ตั้งการสายโทรเลข... ส่วนการไปรษณีย์... ก็ได้ทรงให้เจ้าพนักงานลองจัดการไปบ้างแล้ว แต่การไปรษณีย์ที่จะต้องส่งหนังสือไปมานั้น ผู้ที่มีความประสงค์จะมีหนังสือไปถึงผู้โน้นผู้นี้ มักไม่มีใครทราบตำบลบ้านของผู้ที่จะได้รับหนังสือแน่นอน แลไม่มีใครจะทราบผลประโยชน์ของผู้โน้น ๆ ตลอดทั่วไป มีเรื่องการค้าขายเป็นต้น ฝ่ายเจ้าพนักงานไปรษณีย์จะต้องส่งหนังสือไปยังผู้ที่จะได้รับนั้น ก็มักเป็นการคลาดเคลื่อน ต้องค้นหาตำบลบ้านให้ทราบชัดเสียก่อน เปนการลำบากช้าเสียเวลา เพราะผู้ที่จะมีหนังสือไปถึงไม่ทราบตำบลบ้าน และผลประโยชน์การค้าขายแน่นอนดังกล่าวมาแล้ว จึงได้ทรงพระราช ดำริว่า ควรจะต้องมีบาญชีสารบาญชีตำบลแลเจ้าของ

¹⁶เอนก นาวิกมูล, *แรกมีในสยาม* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2532); *แรกมีในสยาม 2* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2534); *แรกมีในสยาม 3* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2538); และ *แรกมีในสยาม 4* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด, 2541).

¹⁷เอนก นาวิกมูล, *ตำนานห้างร้านสยาม* (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ แกรมมี่ จำกัด, 2539).

¹⁸เอนก นาวิกมูล, *ราษฎรบันเทิง* (กรุงเทพฯ: บริษัท 2020 เวิลด์ มีเดีย จำกัด, 2542).

ที่อยู่ตามสมควร ให้ได้มีบ้านในตำบลนั้น มีเลขหมายที่เท่ากัน แล้วจึงตีป้ายหมายเลขเรียงเป็นลำดับกำกับบ้านเป็นตำบล ๆ แล้วจะได้ลงในบาญชีสารบาญ... จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานคิดทำการติดป้ายเลขหมายบ้านทำบาญชีสารบาญ ในจังหวัดกรุงเทพมหานครเป็นครั้งแรกพอเป็นตัวอย่างก่อน...¹⁹

พระราชดำรินี้กล่าวถึงความเคลื่อนไหวทางนโยบายเกี่ยวกับกิจการของรัฐ คือการริเริ่มพัฒนากิจการไปรษณีย์โทรเลข อันเป็นส่วนหนึ่งในระลอกคลื่นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมสยามที่เรียกว่าการปฏิรูปประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งนักประวัติศาสตร์ทั่วไปยอมรับกันว่ายิ่งใหญ่และสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย

ก่อน พ.ศ. 2426 การส่งหนังสือหรือจดหมายจากสยามไปยังต่างประเทศจะต้องอาศัยสถานกงสุลอังกฤษรับจดหมายลงเรือส่งไปสิงคโปร์ จากนั้นจึงซื้อแสตมป์ที่สิงคโปร์ปิดซองส่งต่อไปอีกครา เมื่อมีแนวโน้มว่าจะมีการส่งจดหมายกันมากขึ้น สถานกงสุลอังกฤษเริ่มขยับขยายให้มีเจ้าหน้าที่รับทำการฝากจดหมายและนำเอาแสตมป์จากสิงคโปร์เข้ามาจำหน่าย และต่อมาผู้ว่าราชการแห่งสิงคโปร์ได้มีหนังสือมาถึงรัฐบาลไทยในช่วงกลางเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2426 ขอเปิดที่ทำการไปรษณีย์ในกรุงเทพฯ โดยเป็นสาขาขึ้นกับสิงคโปร์ พร้อมแสดงความปรารถนาจะเป็นผู้ผูกขาดในกิจการนี้แต่ผู้เดียว หากแต่ในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในช่วงเวลาดังกล่าว ดูเหมือนกับว่าชนชั้นนำสยามจะหวาดระแวงกับชาตินิยมอำนาจตะวันตก ที่เข้ามามีอิทธิพลอยู่ในแถบภูมิภาคนี้เกินกว่าจะยินยอมให้เข้ามาควบคุมกิจการที่มีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์อยู่ด้วยนี้ได้ ด้วยเหตุนี้จึงปฏิเสธข้อเสนอดังกล่าว และแจ้งว่าทางไทยจะดำเนินกิจการเหล่านี้เอง²⁰ โดยผู้ที่ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมไปรษณีย์และโทรเลขคนแรกของประเทศไทยคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ส่วนที่ทำการตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือปากคลองโอ่งอ่าง

¹⁹สารบาญชี ส่วนที่ ๑ คือตำแหน่งราชการ สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ จำกัด, 2541), บทนำหน้า.

²⁰มานิจ ชุมสาย, “สรุปเรื่อง,” ใน มานิจ ชุมสาย (ผู้รวบรวม), *การไปรษณีย์ระยะเริ่มแรก* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า (1)-(2). ในกรณีนี้ จะเห็นได้ว่าชนชั้นนำทางการปกครองของสยามได้ให้ความสนใจต่อกิจการโทรเลขมากเป็นพิเศษ และหวาดระแวงอย่างสูงต่อชาติฝรั่งเศสซึ่งมีอิทธิพลอยู่ในอินโดจีน ทั้งนี้อาจจะรวมถึงการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสบ่อยครั้ง เช่น เรื่องการเซ็นสัญญาการจำหน่ายสุราในประเทศไทย ซึ่งทางไทยต้องการให้ผู้จำหน่ายสุราต้องขออนุญาตจากรัฐบาลไทย และต้องเสียภาษีนำเข้าสุราเพิ่มขึ้น รวมถึงกรณีผลประโยชน์ในการจับปลาในทะเลสาบเขมรซึ่งไทยและฝรั่งเศสถือผลประโยชน์ฝ่ายละครั้งหนึ่ง กรณีเหล่านี้ล้วนถูกหยิบยกขึ้นมาในคราวแจ้งกิจการไปรษณีย์โทรเลข ความกังวลใจและระแวงระวังของชนชั้นนำทางการปกครองของไทยจะเห็นได้ชัดเจนในบันทึกและหนังสือราชการ ได้ตอบเกี่ยวกับกิจการนี้, หน้า 1-46.

ปัญหาในเชิงเทคนิคในระยะแรกเริ่มของกรมนี้นักจะอยู่ในส่วนของกิจการ โทรเลขซึ่งได้เริ่มดำเนินการก่อนกิจการ ไปรษณีย์ไม่นานนัก เนื่องด้วยกิจการ โทรเลขจำเป็นต้องอาศัยช่างผู้เชี่ยวชาญ เฉพาะทาง รัฐบาลต้องจ้างชาวต่างชาติมาเป็นวิศวกรผู้ควบคุมในระยะแรก การวางระบบ โทรเลขก็ต้องจ้างบริษัทรับเหมา ขณะเดียวกันเครือข่ายโทรเลขก็ทำให้สยามมีอาจหลีกเลี่ยงที่จะต้องไปเกี่ยวข้องกับ และเจรจาทำข้อตกลงกับอังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งต่างก็เร่งพัฒนากิจการนี้ในอาณานิคมของตนเองด้วยเช่นกัน

สำหรับกิจการ ไปรษณีย์นั้น แม้ว่าจะมีความจำเป็นที่รัฐบาลจะต้องศึกษาเพิ่มเติม และจ้างที่ปรึกษาชาวต่างชาติด้วยเช่นกัน แต่ยังถือได้ว่ามีความยุ่งยากน้อยกว่ากิจการ โทรเลข การริเริ่มและทดลองกิจการ ไปรษณีย์ในระยะแรกได้จำกัดอยู่เฉพาะในเขตกรุงเทพมหานคร²¹ และนี่เองที่เป็นที่มาของการจัดระบบส่งจดหมายโดยการสำรวจประชากรกรุงเทพฯ และที่พักอาศัย บันทึกไว้สำหรับเจ้าพนักงาน ไปรษณีย์ได้มีความสะดวกในการจัดส่งจดหมายถึงผู้รับ ข้อมูลจากการสำรวจในครั้งนั้น รัฐบาลได้จัดพิมพ์ออกเป็นเล่ม โดยแบ่งหมวดหมู่ข้อมูลดังนี้

1. *สารบัญชีส่วนที่ 1 คือตำแหน่งราชการ*²² ข้อมูลในเล่มนี้จัดแบ่งตามตำแหน่งและหน่วยงานราชการ รวมถึงพนักงานต่างชาติในกองสุลชาติต่าง ๆ และคณะสงฆ์ในสมัยดังกล่าว ถัดจากทำเนียบนามเหล่านั้นก็จะมีรายละเอียดว่าด้วยถิ่นพำนักของแต่ละคนว่าอยู่ใน “บ้าน” หรือย่านใด ข้อมูลในส่วนหลังนี้จะป็นรายละเอียดคร่าว ๆ สันนิษฐานว่าสารบัญชีส่วนที่ 1 นี้คงเป็นเพียงแค่อ้างอิงกว้าง ๆ สำหรับพนักงานกรม ไปรษณีย์และบุคคลทั่วไปได้รับรู้ถึงย่านพักอาศัยหรือวัดของข้าราชการและพระสงฆ์นั้น ๆ

2. *สารบัญชีส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก*²³ บอกข้อมูลอย่างละเอียดโดยจำแนกไปตามถนน ตรอก ซอย ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ไล่เรียงไปแต่ละบ้านเลขที่ รายละเอียดจะประกอบไปด้วยเจ้าของบ้าน (ชายหรือหญิง มียศฐาบรรดาศักดิ์ใด หรือเป็นชาวต่างชาติใด) สถานภาพทางสังคม (สังกัดเจ้านายใด เป็นบุตรผู้ใด ตำแหน่งราชการใด ในกรณีเป็นหญิงมาข้อมูลก็จะระบุไว้) กิจกรรมทางเศรษฐกิจ และลักษณะบ้านเรือนอันอาจจะรวมถึงสถานะการถือครองว่าเป็นเจ้าของหรือเช่าของบุคคลใด

²¹ สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับกิจการ ไปรษณีย์โทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะภาพสรุปคร่าว ๆ ของการขยายกิจการ รวมถึงตัวเลขของการรับส่งจดหมายในปี ค.ศ. 1907 ดูรายละเอียดได้ใน Arnold Wright and Oliver T. Breakspear (eds.), *Twentieth Century Impression of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources* (Bangkok: White Lotus, 1994), pp. 204-206.

²² สารบัญชีส่วนที่ ๑ คือตำแหน่งราชการ สำหรับเจ้าพนักงานกรม ไปรษณีย์กรุงเทพฯ

²³ สารบัญชีส่วนที่ ๒ คือราษฎร ในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรม ไปรษณีย์กรุงเทพฯ (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ดินฉาบ จำกัด. 2541).

3. สารบัญชีส่วนที่ 3 คือรายการในจังหวัด บ้าน หมู แลลำน้า²⁴ รายละเอียดข้อมูลที่ได้จากสารบัญชีส่วนนี้จะมีลักษณะการจำแนกพื้นฐานไม่ต่างจากเล่มที่ 2 หากแต่จะเป็นการสำรวจไปตามหมู่บ้านตามฝั่งแม่น้ำเป็นสำคัญ

4. สารบัญชีส่วนที่ 4 คือรายการในจังหวัด อุ แลลอลงลำปะ โดง²⁵ ลักษณะของการให้ข้อมูลจะมีลักษณะเดียวกับเล่มที่ 2 หากแต่ในเล่มนี้จะมีจำแนกถิ่นสำรวจไปตามริมฝั่งคูคลองต่าง ๆ ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นคูคลองที่ถูกขุดขึ้นในสมัยต่าง ๆ

แม้ว่าจากพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคังยกมาข้างคังนจะบงบอกถึงวัตถุประสงค์ในการริเริ่มกิจการ ไปรษณีย์โทรเลขอันจำกัดอยู่ในประเด็นความต้องการทางเศรษฐกิจและการปฏิรูปประเทศไปสู่ความทันสมัย และการจัดทำเอกสารชุดสารบัญชีกังมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่ความสะดวกในการบริการและเพื่อ “ผลประโยชน์ในการค้าขาย” เป็นสำคัญ แต่ในฐานะของการเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เอกสารชุดนี้กลับเต็มไปด้วยข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่การสำรวจอย่างละเอียดลออในครั้งนั้นอาจไม่ได้คาดหมายเอาไว้ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชุดนี้อย่างจริงจังอาจจะเป็นการเพิ่มองค์ความรู้ประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าว รายละเอียดทางสังคมหลาย ๆ ประการซึ่งมักจะถูกละเลยในจารีตการบันทึกและเขียนประวัติศาสตร์ของไทยกลับได้ปรากฏอยู่ในเอกสารชุดนี้ อาทิเช่น สภาพบ้านเรือนของผู้คน ความเป็นอยู่และบ้านใกล้เรือนเคียงในชุมชน สถานภาพทางครอบครัวและสังคม ขณะที่ภาพความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจก็ลงลึกไปถึงระดับการประกอบอาชีพของบุคคลต่าง ๆ และที่สำคัญที่สุดในที่นี้ก็คือเอกสารชุดนี้ได้ให้ภาพการดำรงชีวิตของผู้คนธรรมดาทั่วไปในสังคมกรุงเทพฯ ข้อมูลสี่ห้าประการที่ระบุไว้ทำให้สามารถมองเห็นได้ถึงความเคลื่อนไหวบางประการในการดำเนินชีวิตประจำวันของผู้คนเหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเอกสารประวัติศาสตร์ชุดดังกล่าวจะมีความโดดเด่นในชุดข้อมูลสูงคังได้กล่าวแล้ว แต่การนำมาวิเคราะห์พิจารณาโดยนักประวัติศาสตร์ยังคงมีอยู่อย่างจำกัด ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างงานศึกษาชิ้นสำคัญ ๆ ซึ่งได้ทำการวิเคราะห์เอกสารชุดนี้เป็นการเฉพาะมานำเสนอ นอกเหนือจากการเน้นย้ำถึงความสำคัญของเอกสารชุดนี้ในฐานะที่ได้ขยายประเด็นศึกษาใหม่ ๆ ทางประวัติศาสตร์ งานศึกษาเหล่านี้ยังล้วนส่งเสริมการรับรู้วิธีการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวกรุงเทพฯ ในสมัยดังกล่าว

จากข้อมูลของ ทาคาชิ โทโมซุจิ (Takashi Tomosugi) ได้ระบุว่างานศึกษาทางวิชาการชิ้นแรกที่น่าเสนอและใช้เอกสารชุดสารบัญชีกังเป็นหลัก คือบทความภาษาญี่ปุ่นชื่อ “Yubin

²⁴ สารบัญชีส่วนที่ ๓ คือรายการในจังหวัด บ้าน หมู แลลำน้า สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, 2426).

²⁵ สารบัญชีส่วนที่ 4 คือรายการในจังหวัด อุ แลลอลงลำปะ โดง สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, 2426).

Kaokudaicho karamita Jukyuseikimatsu no Bankoku Jinko” ซึ่งเขียนโดย โยชิฮิโร ทชิโบชิ (Yoshihiro Tsubouchi) และ โยเนโอะ อิชิอิ (Yoneo Ishii)²⁶ ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1982 โดยกล่าวเสริมว่าเอกสารชุดนี้ทรงคุณค่ายิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ โดยเฉพาะในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะแต่ในด้านการศึกษาประชากรเท่านั้น หากแต่รวมถึงมิติอื่น ๆ ทางประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในปีเดียวกันนั้นจะพบว่ามีการใช้เอกสารชุดสารบัญชี่นี้ในการศึกษาจำนวนประชากรของกรุงเทพฯ ด้วยเช่นกัน คือ ในบท “City of Magnificent Distances” และ “Burgeoning Bangkok: 200 Years of Population Growth” ในหนังสือของ ลาร์รี สเติร์นสไตน์ (Larry Sternstein)²⁷ ปัญหาในประเด็นจำนวนประชากรของกรุงเทพฯ และอาจรวมถึงประชากรสยามโดยรวมในช่วงก่อนที่จะมีการสำรวจสำมะโนประชากรอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2447 นั้นยังคงเปิดกว้างให้แก่การวิเคราะห์ข้อมูลใหม่ ๆ อยู่เสมอ ทั้งนี้เนื่องจากตัวเลขส่วนใหญ่มักจะเป็นการคาดคะเนโดยชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยามในแต่ละช่วงเวลา สเติร์นสไตน์กล่าวถึงเอกสารชุดสารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร ว่า แม้ว่าข้อมูลจำนวนประชากรที่ได้จากเอกสารชุดนี้จะมีอรรถาธิบายได้ว่าเป็นตัวเลขที่แน่นอน และขณะเดียวกันอาณาเขตของกรุงเทพฯ ในการสำรวจครั้งนี้ก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะภายในเขตเมืองและชานเมือง แต่ข้อมูลจำนวนประชากรที่ได้ก็ค่อนข้างมีความเชื่อถือในการคำนวณแนวโน้มอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากรในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 ขณะเดียวกันเขาก็ใช้เอกสารชุดนี้ในการวิเคราะห์ถึงลักษณะของการใช้พื้นที่ ลักษณะอาชีพ และกลุ่มเชื้อชาติในกรุงเทพฯ อย่างไรก็ตาม ความรู้เหล่านี้ซึ่งได้มาจากการใช้เอกสารชุดสารบัญชี่ของสเติร์นสไตน์จะถูกตั้งข้อสงสัยและชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดทั้งกรณีของจำนวนประชากร ขนาดกับลักษณะการใช้พื้นที่ และอาชีพของผู้คน โดยงานศึกษาซึ่งอ่านเอกสารชุดนี้อย่างละเอียดลออยิ่งขึ้น โดยเฉพาะงานของ พอพันรัฐ อุทยานนท์ และโยชิฮิโร ทชิโบชิ (คูงานศึกษาชุดนี้ข้างล่าง)

งานศึกษาชิ้นต่อ ๆ มาที่ทำการวิเคราะห์เอกสารชุดสารบัญชี่โดยเฉพาะ คืองานศึกษาของ คอนสแตนซ์ วิลสัน (Constance M. Wilson) เรื่อง “Bangkok in 1883: an Economic and Social

²⁶ ข้อบทความแปลเป็นภาษาอังกฤษคือ “The Postal Roll of 1883 and the Population of Bangkok” ตีพิมพ์ในวารสาร *Southeast Asian Studies* ปีที่ 20 ฉบับที่ 2 (กันยายน 1982) หน้า 167-176, Takashi Tomosugi, *Reminiscences of Old Bangkok: Memory and the Identification of a Changing Society* (Tokyo: The Institute of Oriental, the University of Tokyo, 1993), note 3, p. 231.

²⁷ Larry Sternstein, *Portrait of Bangkok* (Bangkok: Bangkok Metropolitan Administration, 1982). หากแต่ว่าสเติร์นสไตน์ ได้ตั้งใจที่จะเรียกการสำรวจของกรมไปรษณีย์ครั้งนี้ว่าเป็นการสำรวจของปี ค.ศ. 1882 แทนที่จะเป็นปี ค.ศ. 1883. นำสังเกตตรงที่ว่าในบทความ “City of Magnificent Distances” เคยได้รับการตีพิมพ์มาก่อนแล้วในชื่อ “Krung Thep at One Hundred: Scape and Grid” [*Journal of the Siam Society* 67, part 2 (1979)], pp. 1-20. ซึ่งปีที่พิมพ์เผยแพร่บทความชิ้นนี้ถือได้ว่าเป็นการแนะนำเอกสารชุดนี้ก่อนการระบุของโทโมซูกิ.

Profile”²⁸ ซึ่งเน้นหนักในการอ่านข้อมูลจากสารบัญชี่เล่มที่ 2 และ 3 วิลสันพบว่าจากการจำแนกและเรียบเรียงข้อมูลบางประการทำให้พบข้อเท็จจริงใหม่ ๆ ซึ่งขัดแย้งกับความเชื่อทางประวัติศาสตร์เดิม ๆ และหลายประเด็นทางประวัติศาสตร์จำเป็นต้องถูกทบทวน ตัวอย่างเช่น ประเด็นเกี่ยวกับบทบาททางเศรษฐกิจของคนไทยและชาวจีน สถานะทางสังคมและเศรษฐกิจของคนไทย จากข้อมูลในสารบัญชี่ พบว่าแม้คนจีนจะมีบทบาทสำคัญในภาคการผลิต การตลาด และการค้า แต่คนไทยก็หาได้ตัดขาดจากภาคเศรษฐกิจเหล่านี้ไปสู่การเป็นแรงงานของรัฐและกลไกกรรมอย่างสิ้นเชิง แท้ที่จริงแล้วกลับกลายเป็นว่าคนไทยประกอบอาชีพอยู่ในภาคเศรษฐกิจเหล่านี้ รวมถึงการเป็นช่างชำนาญการเฉพาะมากกว่าที่เคยคิด ๆ กัน ขณะเดียวกันกลับพบว่าในส่วนของสถานะการถือครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินและบ้านเรือนนั้น คนจีนเกินกว่าครึ่งหนึ่งกลับมีสถานะเป็นผู้เช่า การลงทุนของพ่อค้านักธุรกิจชาวจีนโดยส่วนใหญ่แล้วจะจำกัดอยู่ในธุรกิจขายเหล็ก ฝ้าย โรงฝิ่น และโรงรับจำนำ วิลสันสรุปว่าในปี พ.ศ. 2426 นั้น คนจีนยังไม่ได้ประสบความสำเร็จเท่าใดนักในการเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ คนกลุ่มนี้เพิ่งเริ่มหันมาลงทุนในธุรกิจที่ดิน ยังไม่มีบทบาทเด่นในภาคการผลิตหรือช่างชำนาญการ ขณะที่ภาคเศรษฐกิจที่ถือเป็นจุดแข็งที่สุดคือภาคการค้าและการตลาดก็ยังคงเผชิญกับการแข่งขันกับคนไทยและกลุ่มเชื้อชาติอื่น ๆ และท้ายที่สุดแล้ว กรุงเทพฯ ใน พ. ศ. ดังกล่าวอยู่ภายใต้การควบคุมของคนไทยทั้งในกิจกรรมทางสังคม และทางเศรษฐกิจเสียเป็นสำคัญ

ในบทความเรื่อง “Economic Activities of Women in Bangkok, 1883”²⁹ วิลสันก็ยังอาศัยการวิเคราะห์จากข้อมูลในสารบัญชี่เล่มที่ 2 และ 3 แสดงให้เห็นบทบาทและสถานะของผู้หญิงในการเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ โดยเริ่มพิจารณาตั้งแต่การมีสถานะเป็นเจ้าของบ้าน การประกอบอาชีพ การถือครองกรรมสิทธิ์เหนือบ้านหรือสถานะการเช่า/ให้เช่า และการประกอบธุรกิจที่ “เป็นปัญหาสังคม” อย่างเช่น ค้าขายเหล็ก โรงโสมณี โรงหอย โรงรับจำนำ และโรงฝิ่น เป็นต้น สรุปได้ว่าผู้หญิงกรุงเทพฯ ซึ่งมีสถานะเป็นเจ้าของบ้านประมาณ 3,000 คนนั้น เข้าไปมีบทบาทในภาคธุรกิจอันหลากหลาย นับตั้งแต่ในกิจการของราชสำนัก มาจนถึงภาคหลักอย่างการผลิตสินค้าหัตถกรรม การค้า และการตลาด ขณะเดียวกันอัตราการถือครองกรรมสิทธิ์เหนือบ้านเรือนที่ดินอาศัยอยู่ของผู้หญิงก็อยู่ในระดับที่สูง วิลสันสรุปว่าผู้หญิงเป็นพลังทางเศรษฐกิจที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง อย่างน้อยที่สุดก็ในปี พ.ศ. 2426 นั้นที่ผู้หญิงในกรุงเทพฯ แสดงให้เห็นว่าพวกตนสามารถยอมรับและสามารถหาประโยชน์จากการเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี บทความและการยกตัวอย่างอธิบายสั้น ๆ ชื่นนี้ของ วิลสันได้เสนอภาพบทบาททางสังคมและเศรษฐกิจของผู้

²⁸Constance M. Wilson, “Bangkok in 1883: an Economic and Social Profile,” *The Journal of the Siam Society* 77, part 2 (1989), pp. 49-58.

²⁹Constance M. Wilson, “Economic Activities of Women in Bangkok, 1883,” *The Journal of the Siam Society* 78, part 1 (1990), pp. 85-87.

หญิงไทยที่ดูเป็นจริงเป็นจัง และยังทิ้งประเด็นให้ขบคิดสานต่อ ตัวอย่างเช่นในประเด็นบทบาทของผู้หญิง เมื่อเปรียบเทียบระหว่างผู้หญิงด้วยกันหากแตกต่างเชื้อชาติกันไป

คอนสแตนซ์ วิลสันยังใช้ข้อมูลจากสารบาณชิมาศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงภายในสังคมไทย โดยเฉพาะในประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ ในบทความชื่อ “Socio-cultural Change and National Integration in Nineteenth Century Thailand (Siam)”³⁰ พิจารณาจากสถานภาพทางสังคมซึ่งระบุไว้ในบัญชีชื่อนี้ รวมถึงการกระจายตัวของบุคคลในสถานภาพต่าง ๆ ภายในชุมชน วิลสันได้ยืนยันถึงความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งดำเนินไปในท่วงทำนองที่ “นาย” เริ่มมีอำนาจเหนือไพร่หรือผู้คนธรรมดา น้อยกว่าในอดีตไปทุกขณะ เอกสารทางประวัติศาสตร์ชื่อนี้สะท้อนให้เห็นระบบอำนาจในสังคมเหนือประชาชนซึ่งเริ่มแตกกระจายมากกว่าจะมีการรวมศูนย์ ขณะเดียวกันก็สามารถให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ซึ่งแสดงให้เห็นการแบ่งชั้นและพยายามช่วงชิงชาวเอเชียเชื้อชาติอื่น ๆ ซึ่งพำนักอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ให้เข้ามาอยู่ในการอุปถัมภ์ของตนระหว่าง “นาย” ซึ่งเป็นชาวไทยกับชาติตะวันตกอื่น ๆ

ในบทความที่น่าสนใจยิ่งของ ทาคาชิ โทโมซูกิ ซึ่งทำการศึกษาถนนเฟื่องนคร³¹ ได้ใช้ข้อมูลจากเอกสารสารบาณชิมาความเคลื่อนไหวของชุมชนซึ่งตั้งอยู่สองฟากถนนสายนี้ โดยพิจารณาถึงอาชีพของผู้คน ประเภทและลักษณะของบ้านเรือน จำแนกแยกย่อยไปตามกลุ่มเชื้อชาติ ข้อมูลพื้นฐานที่ได้ทำให้เห็นว่าในสมัยดังกล่าว ถนนสายนี้มีลักษณะเป็นถนน “นานาชาติ” อันเปรียบเสมือนเวทีของการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมที่นำเข้ามาโดยชาวต่างชาติ โทโมซูกิกล่าวหลังจากวิเคราะห์ในระดับลึกลงไปว่า พื้นที่บนถนนสายนี้เต็มไปด้วยบรรยากาศของปัจเจก ซึ่งแพร่กระจายอยู่กับบรรดาสังก่อสร้าง นามสถานที่ และสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ สิ่งเหล่านี้เป็นดังหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรสำหรับการหวนระลึกถึงบรรดาความทรงจำต่ออดีต หลังจากนั้น เมื่อได้พิจารณาและวิเคราะห์ข้อมูลในลักษณะเดียวกันของถนนบำรุงเมือง เขาได้สรุปว่า กิจกรรมและบรรยากาศของถนนสองสายนี้สามารถเป็นตัวแทนได้อย่างดีต่อภาพลักษณ์ของ “บางกอกเก่า” โดยเฉพาะในแง่มุมของวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนซึ่งพำนักอาศัยอยู่ในเมืองนี้

งานศึกษาทางวิชาการที่ให้ความสำคัญเป็นอย่างสูงต่อการพิจารณาและวิเคราะห์เอกสารชุดสารบาณชิ และถือได้ว่าสร้างคุณูปการในการเพิ่มองค์ความรู้ประวัติศาสตร์สังคม เศรษฐกิจ และเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 20 อย่างมาก คืองานวิชาการซึ่งเขียนโดยพอนันท์

³⁰Constance M. Wilson, “Socio-cultural Change and National Integration in Nineteenth Century Thailand (Siam),” paper presented at the International Association of Historians of Asia meetings (Sophia University, Tokyo, September 5-9, 1994).

³¹Takashi Tomosugi, “Old Fuang Nakhon Road,” in *Reminiscences of Old Bangkok: Memory and the Identification of a Changing Society*, pp. 25-70.

อู๋ยานนท์ และ โยชิฮิโร ทซึโบชิ³² งานวิชาการชุดนี้เป็นความพยายามในการเขียนประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ ในมุมมองของประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจ โดยการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการเติบโตของกรุงเทพฯ กับบรรดาความเปลี่ยนแปลงใหญ่ ๆ ในการเศรษฐกิจของไทยและโครงสร้างการบริหารของเมืองกรุงเทพฯ เอกสารชุดสารบาณูชิกรมไพบรณีย์ถูกพิจารณาและดึงข้อมูลเกี่ยวกับการเศรษฐกิจภายในกรุงเทพฯ กลุ่มคนในสังคม โดยเฉพาะต่อสถานะและบทบาทของชาวจีนอพยพ การเติบโตของจำนวนประชากรและเศรษฐกิจ ความหลากหลายทางอาชีพ ความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมือง โดยเฉพาะการขยายตัวของคลอง ถนน บ้านเรือน บทบาทในการลงทุนกิจการอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่ต่อความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพ รวมถึงบทบาทกระทรวงนครบาลในการบริหารเมืองกรุงเทพฯ โดยในชิ้น *Housing in Bangkok in the 1883 Postal Census* จะเน้นหนักในการศึกษาเชื่อมโยงการลงทุนของพระคลังข้างที่ซึ่งขยายตัวรองรับการเข้ามาของคนจีนอพยพเข้ากับการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ที่มีต่อการเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ส่วนในบทความ “Aspects of the Place and Role of the Chinese...” จะให้ความสำคัญในการพิจารณาถึงความสำคัญของกลุ่มคนจีน รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพ่อค้าชาวจีนกับบรรดาเจ้าของที่ดินทั้งหลาย อาทิ พระคลังข้างที่ กลุ่มเจ้านาย และกลุ่มขุนนาง น่าสนใจตรงที่ว่าในการพิจารณาศึกษารณูชิกรมไพบรณีย์ บทความของ พอพันธุ์ และทซึโบชิได้เห็นแย้งกับข้อเสนอให้มีการทบทวนบทความสำคัญของชาวจีนในการเศรษฐกิจกรุงเทพฯ และสยามโดยรวมของวิลสัน (ในบทความ “Bangkok in 1883: an Economic and Social Profile”) เนื่องจากด้วยเหตุผลที่ว่าวิลสัน ยังมิได้พิจารณาสารบาณูชิชุดที่ 4 อันบรรจุข้อมูลของพื้นที่ตามคูคลองต่าง ๆ กินอาณาเขตที่ค่อนข้างกว้างขวางมาก

ข้อมูลอันหลากหลายในเอกสารชุดสารบาณูชิได้เอื้ออำนวยให้เกิดกรณีศึกษาใหม่ ๆ และการทบทวนความรู้เดิมของประวัติศาสตร์ไทย ดังที่งานศึกษาชิ้นสำคัญ ๆ ซึ่งได้หยิบยกมาเสนอนั้นได้แสดงให้เห็น ปี พ.ศ. 2426 นั้นเป็นจุดหนึ่งในความต่อเนื่องของเวลา ข้อมูลที่เอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดนี้รวบรวมไว้ได้บอกถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ในแง่มุมของการศึกษาชีวิตประจำวันช่วง “สมัยใหม่” ซึ่งหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก่อนปี พ.ศ. 2426 ให้ข้อเท็จจริงและราย

³²Porphant Ouyyanont and Yoshihiro Tsubouchi, *The 1883 Bangkok Postal Census and Nineteenth Century Bangkok Economic History, Volume 1: The Population and Economic Activities of Bangkok in the 1883 Postal Census* (Special Paper No. 5, Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University, 2000); *The 1883 Bangkok Postal Census and Nineteenth Century Bangkok Economic History, Volume 2: Housing in Bangkok in the 1883 Postal Census* (Special Paper No. 7, Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University, 2000); and, “Aspects of the Place and Role of the Chinese in Late Nineteenth Century Bangkok,” *Southeast Asian Studies* 39: 3 (December 2001), pp. 384-397.

ละเอียดที่ค่อนข้างกระจุกกระจาย ปี พ.ศ. นี้สามารถยึดถือให้เป็นจุดตัดของการศึกษาได้อย่างเหมาะสม แม้ว่าจะไม่ได้จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงในด้านใดด้านหนึ่งอย่างชัดเจนก็ตาม